

ЧАС ТЕПЕРІШНІЙ

DOI: 10.33608/0236-1477.2020.06.57-71

УДК 82.02+821.161.2

Ярослав ПОЛІЩУК, доктор філологічних наук, професор
Познанський університет імені Адама Міцкевича
Ul. Niepodległości 4, Poznań 61-874, RP Polska
e-mail: yarpol@amu.edu.pl
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9081-7900>

ЛІТЕРАТУРА У СВІТІ ПОСТПРАВДИ

У статті розглянуто актуальний стан літератури, яку маргіналізував бум сучасних мас-медіа та вільний ринок. Три аспекти постмодерного світогляду — дегуманізація мистецтва, деієрархізація та множинність правди, утрата харизми автора — зумовили тривалу кризу в пострадянських літературах, однак у ширшому контексті також у суспільних відносинах та громадській думці. Продовження цієї кризи забезпечує застосування технологій, спрямованих на продукування постправди. У сучасному світі література не є вповні відповідальною за кризовий стан суспільства, проте її причетність до цього явища безумовна. Автор статті аналізує приклади заангажованості літератури в ідеологічні конфлікти та в пропагандистську риторичку. Спостереження за новинками російської, української та білоруської літератур дає добрий матеріал для дослідження постправди в їхній східноєвропейській модифікації.

Ключові слова: *постправа, постмодернізм, література, автор, криза, антиутопія.*

Цивілізаційна формація ХХІ ст. стрімко змінює характер функціонування культури, через що визначає нові рамки для літературної творчості. Уже на початку нового століття бум новітніх медіатехнологій істотно обмежив функції письменства, зокрема в розважально-дозвольному секторі культури. Художня література програє конкуренцію мас-

Цитування: *Поліщук Ярослав*. Література у світі постправди. Слово і Час. 2020. № 6 (714). С. 57—71. <https://doi.org/10.33608/0236-1477.2020.06.57-71>

медіа, виявившись надто консервативною та не здатною пристосуватися до нових умов. Чому так сталося — питання з багатьма невідомими. Як можна судити з поточної ситуації, література не зуміла опанувати культурний ринок нашого часу, що дуже стрімко розвивається й модифікується, вона також не квапиться приймати комерційні засади масової культури. Традиційна практика читання — як основа сприйняття літератури — видається застарілою, а нові практики охоплюють літературний складник лише частково й okazіонально. Література підлягає медіаційному тискові й у зовнішньому сенсі (у формах функціонування й трансферу), і у внутрішньому, коли виробляє поетику, відповідну фрагментаризованому й точковому («кліповому») сприйняттю інформації. Вона змушена існувати в обставинах надлишку інформації (*information overload*, за П. Стівенсом), що є типовою ознакою нашого часу [23, XIV—XV]. Очевидно, значення художньої літератури в суспільно-культурному житті визначає зумовлене не тільки інформаційною функцією. Проте слід зауважити, що ця функція досить істотна, адже в переобтяженому банальними відомостями світі читач цінує оригінальні версії інтерпретації суцього, які заспокоюють його інтелектуальний голод та спонукають до розвитку, не обмежуючись до ролі традиційного дозвілля.

Загрози інформаційного тиску на сучасну людину сьогодні важко оцінити об'єктивно. Категорія *постправди*, відносно недавно введена до наукового вжитку, концентрує в собі низку проблем, пов'язаних з інформаційним бумом та його наслідками. Ці проблеми активно досліджують на Заході [15; 17; 19; 20; 21; 22], проте у вітчизняному інтелектуальному просторі вони поки що слабко опрацьовані. Українські вчені тільки приміряються до студій постправди, і їх цікавить, головню, прикладний аспект, пов'язаний з інформаційною війною Росії проти України, а також її діяльними формами в мас-медіа [12; 7; 6]. Постправда виступає в багатьох дискурсах і, більше того, стає характерною ознакою часу, успішною практикою та стилем взаємин [8], і, згідно з формулюванням Г. Почепцова, визначає новий виток розвитку цивілізації [10].

Процеси, що зумовили своєрідну маргіналізацію художньої літератури в сучасному світі, є не тільки вироком для її існування (зокрема вироком із боку вільного ринку мас-медіа та мас-культури), а й певним шансом для захисту гідної позиції в тій сфері, де письменство традиційно виявляло оригінальність та винятковість. Якщо верифікувати формулу літератури в актуальних обставинах, то слід ствердити, що її завдання — генерувати (чи радше — творити) комунікативний капітал суспільства, який — парадоксально в добу самотності людини в Інтернеті та супермаркетах — стає дуже актуальним. Масова культура такий капітал не творить, а споживає й тиражує. Частина сучасних письменників також охоче долучається до цього процесу, заповнюючи ринок тво-

рами масового споживання. Якщо література послуговується готовими схемами та матрицями, то не розвиває згаданий капітал, і в цьому виявляється характерний для неї «ефект пасивності», як указує польський літературознавець і критик П. Чаплінський [16, 10]. Потрібно подолати цю інертність, бо тільки так можна реактуалізувати роль і значення художньої літератури в суспільстві.

Якщо прийняти постмодернізм за основу сучасної парадигми знань, що домінувала в другій половині ХХ ст. на Заході, то слід визнати, що перенесення її на пострадянський ґрунт дало доволі специфічний результат, а також певною мірою прискорило вичерпаність цієї доктрини. Це обернулося не тільки різними інтелектуальними парадоксами, які фіксують дослідники, а й, що більше, специфічною кризою, що пов'язана зі втратою метамови сучасної міжкультурної комунікації. Укажу на три важливі аспекти кризи, послуговуючись аргументами з есеїстики Оксани Забужко, котра в останні роки особливо гостро критикує постмодерністський проєкт, зокрема той його варіант, який було витворено в Росії та в Україні. Позиція письменниці й філософині логічно обґрунтована, адже вона апелює як до українського, так і до європейського досвіду. Щодо першого, то свідченням поразки постмодерністського проєкту можна вважати нинішню війну на Сході України (за всієї умовності зв'язку цих явищ, він усе-таки існує). Щодо ширшого, континентального контексту — ідеться про ті проблеми, які постулює сучасний стан європейської спільноти, дезінтегрованої й дезорієнтованої стосовно засадничих цінностей [5, 27—31].

1. *Дегуманізація* під виглядом раціональності. Сама констатація ситуації «пост» *a priori* передбачала відхід у минуле проблем ХХ ст., зокрема морального порядку, як-от добро/зло, етичне/неетичне, мир/війна тощо. Постмодернізм приміряв маску, яка виявилася не надто вдалою й особливо гостро засвідчила свою дисфункційність ув останні роки. Оксана Забужко пише:

Умовно кажучи, нас усіх весь час «готували до минулої війни» — вчили (і то не так щоб дуже!) про загрози нацизму й комунізму, про те, як здійснювалась дегуманізація суспільства засобом тої чи тої ідеології, — але не вчили розпізнавати самого **механізму** дегуманізації: того, універсального в усіх політичних системах і на всіх широтах, «вірусу безумства», що при технологічно вмілому застосуванні здатен розкласти зсередини **будь-яку** ідеологію, рух, справу, спільноту, в остаточному підсумку лишивши по собі, як проverbsіальна «лиха іскра», іно спалене поле, місячний пейзаж, — і все це винятково коштом психологічної «вербовки» на свою сторону відповідної «критичної маси» піддатливих індивідів. <...> Одне слово — до нинішньої війни ми виявились драматично неготові. Під «ми» маю на увазі не лише Україну <...>, а цілу нашу, все ще «заходоцентричну» цивілізацію, яка чверть віку, аж до самого так званого «українського конфлікту», перебувала в

дивовижно близькому до дементного стані — впритул не бачачи, як її «обстрілюють» [4, 13—13].

2. Постмодерністський принцип *множинності* й рівноцінності інтерпретацій світу, перенесений на пострадянський ґрунт, виявився також несподіваною загрозою. Адже його застосування — вибіркоче та ідеологічно марковане, що приховувало елементарну маніпуляцію правдою, однак не мало нічого спільного з постмодерністською ідеєю плюральності, хіба що формально її наслідувало. Деієрархізація та множинність істин — одна із засад філософії постмодернізму, проте на практиці вона нерідко оберталася мимовільною згодою на безвідповідальність: помножуючи версії та інтерпретації події, можна успішно ухилятися від її оцінки й так санкціонувати чи виправдовувати злочини. О. Забужко вбачає у ключових формулах Ж. Дерріда, які стали маркерами сучасного мислення, подвійну природу, врешті-решт виявлену. Приміром, деррідіанські судження на зразок «немає істини поза контекстом висловлювання», «немає злочину, а є тільки висловлювання про злочин» можна сприймати не лише як ознаку інтелектуальної свободи та граничної щирості. Вони містять у собі й профанний досвід минулого, зокрема скидаються на «витіснену пам'ять про зраду людяності», що апелює до французької історії періоду Другої світової війни. Тому філософія постмодернізму з її специфічним абстрагуванням від історичного досвіду новітньої епохи зраджує не лише силу, а й слабкість європейських інтелектуалів. «...Постмодернізм — це вже відверто боягузлива спроба західної культури втекти від відповідальності за скоєне — за зраду гуманізму. Тож і не дивно, що в такому вигляді він виявився ідеальною ідеологією для диктатури доби цифрових і телекомунікацій...» [4, 392].

Отже, у західній формулі постмодернізму було закладено певний прихований потенціал, який виявився саме в останні роки й саме на Сході Європи. У її рамках універсальна картина світу стала неможливою, а роздробленість на численні сегменти, кожен із яких володів певною мірою самодостатності, неунікненою. Звідси численні девіації, на які було наражене сучасне мислення, що нерідко перетворювалося в «шизопостмодернізм». У роздробленому світі практично неможливо встановити певні загальні правила — цей потенціальний ризик сьогодні обернувся цілком реальною загрозою для колективної безпеки, він породжує хаос та небажання знайти спільну позицію там, де це просто необхідно. Те, що у філософській доктрині було слабким пунктом, тепер постає як її базова суперечність, що прямо причетна до кризи сучасної цивілізації. Щось подібне свого часу сталося й із марксизмом — теорією, винайдену на Заході, проте впроваджену в життя на Сході, до того ж із разючим спотворенням самої її сутності. Адаптація публічного дис-

курсу постмодернізму стала одним із досягнень російської пропаганди — таким успішним, що Захід охоче сприйняв її й досі не зумів знайти переконливих контрагентів.

3. Постмодернізм утвердив уявлення про публічного інтелектуала як самодостатню особистість, зосереджену на процесах мислення та звільнену од моральної відповідальності, що супроводжувала цю по-стать у минулі епохи (передусім у романтичну добу, звідки й було винесене переконання про поета-пророка). Позиція відстороненого свідка по-своєму виграшна: її блискуче презентували на межі 1980—1990-х років визнані письменники-постмодерністи Віктор Пелевін і Юрій Андрухович, уникаючи відверто заангажованих тем, а то й публічності взагалі. Завдання письменника було зредуковане до заповнення культурної «порожнечі» міжчасся, зокрема для молодого та недосвідченого читача, який прагне вийти з кризи, але уникає гострих зіткнень ідентичностей та приймає форми легкої й необтяжливої забави. Проте в реаліях пострадянського світу така постава теж виявилася невластивою, адже суспільство лише частково вільне й не завжди може робити свідомий вибір [2; 3]. Що більше, у ситуації війни та громадянського конфлікту подібна відстороненість видається вже не просто наївною, а й небезпечною, тому недопустимою. Саме цим Оксана Забужко мотивує власну добровільну «мобілізованість», коли письменник відкладає белетристичне перо, проте бере в руки стилос публіциста й загострено відчуває моральний обов'язок перед читачем. На передовій, свідчить вона,

...опинилася зовсім не з власної охоти, а єдино «по факту» буття собою та вірності професійному обов'язку письменника перед мовою («називати речі своїми іменами!»), — а потім відступати було вже нікуди, бо коли розумієш масштаб загрози, мовчання означає **солідарність з убивцями**. Власне з моменту, коли починаєш так відчувати, це й є **твоя війна**, все решта — або колаборація, або дезертирство [4, 19].

Поляризація світу, в якому можливий лише вибір або/або, склалася незалежно від письменника. Однак його спроба втечі від такої дихотомії постає безнадійною утопією. Зрештою, в умовах інформаційної війни просто не існує «чистого» висловлювання, адже в конкретній ситуації воно все-таки ідеологічно марковане. О. Забужко цілком виразно бачить ілюзорність відстороненої позиції, що може призвести до згубних наслідків:

...Люди продовжують нічого не розуміти, повторювати ехололією останню почуту з телевізора (чи іншого, витонченішого джерела) фразу й «спати з розплющеними очима» навіть тоді, коли їх приходять убивати вже фізично <...>. Фізично ви живі, але насправді вас уже вбили [4, 19].

Вищенаведені оцінки можуть видатися надто категоричними та перебільшеними, якщо не сприймати їх у контексті сучасного медійного тиску, коли людина — через споживання масової інформації — стає мимовільною жертвою згубних стереотипів. О. Забужко концентрує увагу на проблемах, що тривалий час видавалися на Сході Європи надто абстрактними, а їх рефлексія переважно не була глибокою й діалектичною. Вона спостерігає, як фази поступового руйнування монолітної радянсько-імперської парадигми нагадують постмодерну деконструкцію базових понять, хоча ця подібність обмежується зовнішніми ознаками. Звичайно, було би некоректно винуватити в цьому західних філософів, які сформулювали провідні ідеї постмодернізму. У тому, що ці ідеї «не працюють», слід убачати цілком виразну специфіку часу й місця. Вони потрапили на невластивий ґрунт, опинившись в умовах дезорієнтованої радянської цивілізації, яка мала явний запит на різного роду симулякри — зручні для того, щоби влада могла спритно маніпулювати правдою та підмінювати поняття. А символічні смисли цієї цивілізації, незважаючи на її фізичний крах, досі лишаються актуальними для суспільства [18, 4—6; 5, 29—30].

Сьогодні художня література впритул підійшла до втілення того, що в публічному дискурсі називають *постправдою* (англ. м. *Post-truth*). Саме поняття стрімко ввійшло до вжитку кілька років тому (Оксфордський словник визнав його словом року у 2016-му), хоч означене ним явище відоме вже здавна [21, 5]. Нині вже є кілька вартісних праць західних учених, присвячених категорії постправди [17; 19]. Поняття вживають, головню, щодо політики та мас-медіа, бо саме в цих сферах спостерігають несподівані процеси, здатні радикально змінювати громадську думку. Зокрема, Л. Макінтайр простежує розвиток феномену постправди від заперечення науки й об'єктивності через зростання «фальшивих новин», від психологічних сліпих зон до потрапляння в інформаційні пастки й масові ілюзії. Водночас постправду ідентифікують як ствердження ідеологічних переваг; за їхньою допомогою можна маніпулювати масовою свідомістю, коли нас привчають повірити в щось таке, що не передбачає раціональних доказів і викликає лише емоційну реакцію [22]. У США це явище найчастіше пов'язують із перемогою президента Д. Трампа, бо в його виборчій кампанії зумисне викривлення інформації було особливо ефектним і, що найважливіше, ефективним. До речі, знавцям проблеми саме американський досвід править за властивий ґрунт для аналізу. У Європі відповідні симптоми можна завважити в публічній риториці численних політиків популістського штибу. У Росії цілком майстерно тактику постправди застосовує президент В. Путін та його пропагандистська команда. Однак російські вчені поки що уникають аналізу

вітчизняного досвіду або оцінюють його компліментарно, як свідчать їхні праці [9].

Місце художньої літератури в цій новій конфігурації, здавалося б, маргінальне, адже важко конкурувати з масовими медіа в поширенні інформації, зокрема неправдивої, базованої на явних чи прихованих маніпуляціях. Проте це не зовсім так. Якщо постправа стає нормою й основою сучасного публічного наративу, то її руйнівний вплив не меншою мірою сягає художньої літератури. Риторичний ключ, характерний для постправди, руйнує засади художнього письма (*fiction*), упроваджуючи в нього невластивий тон й екстраполюючи на механізми мислення, які зазвичай співвідносять наші уявлення з реальністю. Розмивання межі поміж грою й фікцією і реальним світом відбувається дуже швидко, і то за активної участі сучасних технологій, котрі цьому сприяють. Тут криється неабияка небезпека, але її масштаби ми поки що не можемо знати. Недаремно вчені порівнюють постправду з вірусом, здатним швидко розвиватись та охопити всю публічну сферу, якщо не знайти відповідної протидії. Він може вражати не лише художню літературу, а й публіцистику та літературну критику [11].

Успіх постправди в сучасному світі стає можливим через порушення зв'язку поміж правдою і реальністю, раціональним доказом і емоційним враженням, поміж фактами і мовою, яка їх описує. Можна сперечатися про те, чи маємо справу з логічним породженням постмодерністського проекту, чи з його побічною дією. Однак не випадає сумніватися, що багато в чому постправа стала похідною ідеологічного змісту цього проекту. А це, очевидна річ, утруднює можливість боротьби з нею. Американський дослідник Б. Маккоміскі (Bruce McComiskey), котрий одним із перших узявся досліджувати постправду, аналізує її зумовленість риторичними та композиційними засобами публічного мовлення. Відтак він закликає колег до боротьби зі шкідливим явищем із подвійною енергією, доки це можливо. Учений зокрема пише:

Якщо риторика постправди виявиться неконтрольованою і ще більше заразить суспільний дискурс, вона, безсумнівно справить глибокий негативний вплив на комплексні дослідження. Риторика постправди здобуває успіх за допомогою нісенітниць, фальшивих новин, образливих повідомлень у соціальних мережах, брехливих викриттів, атак на ЗМІ, моралізування й пафосу назв та прізвиськ [21, 38]¹.

Явище постправди багатолике, і воно зовсім не вичерпується фальшуванням інформації та підміною понять. Ідеться про створення певних

¹ В оригіналі: «If post-truth rhetoric is left unchecked to infect public discourse even further, it will no doubt have a profoundly negative influence on composition studies. Post-truth rhetoric succeeds through bullshit, fake news, vicious social media posts, false denials, attacks on media, ethos and pathos at the expense of logos, and name-calling. These post-truth rhetorical strategies are an anathema to every core value that writing teachers hold dear».

умов, за яких людина перестає цікавитися правдою та перестає вірити в можливість її досягнути [8]. Паралельні версії тих самих подій та фактів, примножуючись, призводять до цілковитого збайдужіння та деморалізації людини, котра відмовляється від пошуку правди в принципі, задовольняючись її віртуальними версіями, які несила звести до спільного знаменника. Саме на цьому полі й знаходить застосування сучасна література, ангажуючись у творення віртуальної реальності, здатної заступати правду та задовольняти властивий запит суспільства. Адже література володіє вмінням конструювати різноманітні розповіді, зокрема такі, які утверджують вигаданий образ світу, надаючи йому ознак реальності. Гра уяви, політ опертої на наукових знаннях фантазії, творення уявних світів — її сильний бік.

Заангажованість художньої літератури в риторику постправди може небавом викликати так само непрогнозовані результати. Вона народжується зі взаємної ілюзії, що їй піддаються й автор, і читач. Не можна ігнорувати і впливу загальної ситуації, адже постправда у сфері щоденного публічного дискурсу перестає бути чимось надзвичайним. З одного боку, письменник, моделюючи уявні світи, переймається загальною риторикою й продукує певні ідеологічні смисли, що в них помітні пропагандистські акценти. З другого — читач схильний сприймати твір як алегорію реальності, де він не лише ідентифікує вигаданих персонажів, а й бачить себе та своє оточення.

Очевидно, за умов розвиненої демократії ця небезпека не може бути аж такою загрозливою. Інша річ — у спільнотах із явними елементами тотального управління та пасивності й незрілості громадянського суспільства, як-от сучасні пострадянські країни. У таких умовах аберації постправди видаються цілком загрозливою перспективою. Вони зокрема позначаються на розвитку літератури, звужуючи її поле для маневру та штовхаючи в обійми пропагандистських кліше. Приклади утопій/антиутопій, що поширюються в пострадянському світі, добре відображають цю характерну тенденцію. Вони показують, як легко відбувається перехід від непослідовного й фрагментарного постмодернізму до реставрації консервативних ідей, що знаходять своїх adeptів як серед письменників, так і серед читачів.

Наведемо тут кілька зразків жанру утопії, у яких характерним чином змодельовано майбутнє. Їхня популярність в останні часи не випадкова, і вона добре відображає запит суспільства на альтернативні, протиставні щодо сучасних, моделі суспільних стосунків. Пропозиції віртуального світу виражають симптоматичні моделі, що мають відгук у ментальності населення. Наприклад, російські письменники найчастіше апелюють до неоімперської моделі влаштування суспільства, виявляючи цим нереалізовані в минулому амбіції до домінації. В українській чи білоруській літературі

менше уваги приділяється колективному порядку, проте більше — індивідуальності героя, здатного протистояти загальному злу. Ідеологічні акценти антиутопій часто відсилають до травматичного минулого, позначеного колоніальною впокореністю (В. Кожелянко, О. Ірванець), рідше — до глобального майбутнього, у якому автори вбачають загрозу остаточного розмивання власної ідентичності (А. Бахаревич, Ю. Щербак). Стрімкий успіх того самого жанру в російському письменстві, засвідчений романами В. Пелевіна, В. Сорокіна, Д. Бикова, М. Юр'єва та ін., став характерним трендом перехідної доби, оскільки виражає, з одного боку, нестійкість ситуації країни й суспільства, проте, з другого, її потяг до відродження імперії та імперських амбіцій. Творці популярної літератури не приховують свого зв'язку з мовою масової пропаганди: нерідко не тільки охоче її використовують, а й розвивають. Риторика, якою послуговується постправа, у цьому випадку отримує сприятливі умови для застосування, а шкідливі ефекти, які вона може викликати, далекосяжні в часі.

Віртуальний сценарій, розгорнутий у художньому творі, може бути досить успішним способом просування в масову свідомість певних пропагандистських кліше та стереотипів. Така тенденція набуває загрозливого впливу в останні роки, стаючи частиною гібридної війни, яку веде Росія у світі. Як приклад можна навести історію роману-утопії Михайла Юр'єва «Третя імперія. Росія, котра повинна бути» (2007). Написаний у річищі популярної літератури й розрахований на масового читача, цей твір, однак, виразно апелює до пропагандистських практик, які чинні в сучасній Росії. Не випадково ж і автор його — також відомий політик, колишній віце-спікер Державної Думи Росії. М. Юр'єв запропонував зовсім не випадкову візію майбутнього своєї країни та світу у XXI ст. Дія роману перенесена у 2054 рік, коли абсолютний вплив у світі здобуває Третя імперія, реформована та модернізована завдяки старанням Владіміра Відновлювача (алюзія до сучасного правителя держави цілком прозора). Сценарій майбутнього тут прописаний цілком конкретно, і навіть у деталях він зраджує геополітичні амбіції Кремля. Отже, М. Юр'єв розповідає — як про далеке минуле — про воєнні конфлікти в Грузії та Україні, про анексію Криму: нагадаємо, що на час публікації роману вони ще не стали політичною дійсністю, а були лишень віртуальним проектом кремлівських політиків. Популярність «Третьої імперії», що багатократно перевидавалась за підтримки чинної влади та широко рекламована в Інтернеті [14], свідчить про те, що це не пересічний художній твір і на нього покладено важливу ідеологічну функцію — готувати читача до сприйняття неоімперських претензій Росії як чогось цілком природнього та виправданого, легітимізованого в ширшому геополітичному контексті.

Контрверсію домінації великих імперій у світі майбутнього створює Юрій Щербак у політичному трилері-антиутопії — трилогії «Час смер-

тохристів» (2011), «Час великої гри» (2012) та «Час тирана» (2014). Письменник моделює ситуацію 2077 року (а також наступних літ у другій та третій частинах циклу), в якій світ, збурений гострими конфліктами, знову опиниться на межі виживання [13]. Український автор — прикметно, до речі, що він також досвідчений політик і дипломат, — передбачає майбутнє людства як шлях гострого протистояння різних сил. Важливо, що Ю. Щербак уписує в цей апокаліптичний пейзаж Україну, яка волею обставин опиняється в епіцентрі геополітичного зіткнення. Слушність історичного шляху молодого країни підтверджує головний герой трилера-антиутопії Ігор Гайдук, що має пройти складні випробування долі й урятувати людство від катастрофи. Роман Ю. Щербака — не пропагандистський твір, однак він приваблює читача тим, що прогностичні оцінки автора — це не довільна фантазія, вони оперті на знанні сучасних політичних реалій та певною мірою відтворюють стан інформаційної дезорієнтації, у якій нині перебуває Україна.

Ще іншу поставу — захисну, песимістичну й депресивну — щодо постправди репрезентує відомий білоруський письменник Альгерд Бахаревич у новому романі «Собаки Європи» (2018; російський автопереклад — 2019). Цей прозаїк зображує європейську цивілізацію зразка 2049 року. Настрої розчарування й ресентименту, що їх переживають герої твору, значною мірою зумовлені нереалізованістю Білорусі як національної держави, її потраплянням у «сіру зону» Європи та приреченістю на небуття серед сильних світу. Це очевидні альянзи до сучасного стану країни, зокрема білоруської культури з її неозначеним статусом: проблема екзистенційної загроженості постійно хвилює як самого А. Бахаревича, так і його товаришів-літераторів. Відображення самосвідомості білоруського інтелектуала, котрий почувається розгубленим і зайвим у сучасних геополітичних реаліях — поміж Сходом, уособленим Росією та Китаєм, і Заходом, репрезентованим Євросоюзом та США, — слід визнати в романі А. Бахаревича цілком переконливим. Водночас автор «Собак Європи» змальовує песимістичний сценарій майбутнього цілого континенту, в якому — замість принципів демократії та поступу — буде реалізовано диктат масової культури й невгамовного споживацтва [1]. Неспроможний порозумітися із сучасниками, головний персонаж роману Олег Олегович, репрезентуючи авторське «я», вигадує власну мову (*бальбуту*), яка зрозуміла тільки йому самому. У цьому жесті — не лише свідомість зникнення білоруської мови та базованої на ній ідентичності, а й зневіреність щодо всього національного проекту. Роман Альгерда Бахаревича — спроба адекватно відобразити ефект *déjà vu*, що супроводжує білоруського інтелектуала впродовж усього пострадянського періоду, коли країна робить певні зусилля модернізації,

проте назагал безнадійно зав'язла в практиках минулого, які намагається відтворювати та реанімувати її владна еліта.

Той факт, що постправа ґрунтується на майстерному застосуванні символічних підтекстів, які забезпечує художня мова, зближує її зі словесною творчістю. Можна твердити, що успішні формули публічного мовлення мають літературне походження й були свого часу відпрацьовані в художньому письменстві. Це дає підстави порівнювати постправду і літературу не тільки *a priori*, а й у практичній площині, як поле вироблення та застосування риторичних фігур, що найбільш переконливо виражають сутність актуальних суспільних процесів:

Зовнішня (не)присутність автора, відстороненість оповідача не усувають суб'єктивності, але переносять її на структурний рівень. Фейкові новини стали можливими тому, що об'єктивність розповіді (повествовання) журналістських текстів не ставиться під сумнів. Лінгвістичний образ об'єктивного розповідача стає достатнім для того, щоби будь-який журналістський текст був оцінений як достовірний. Це небувалий за своїм значенням прецедент, а також повна реалізація мрії Гюстава Флобера: правдивість того чи того нарративу визначається стилістичною достовірністю тексту [11].

Вище наведено приклади художніх творів, у які зумисне було вплетено реальні факти або різного року документальні реалії. Їхні автори розраховують на сприйняття читача, котрий легко сплутує реальність із вигадкою. Тому популярний роман може успішно імітувати документальний жанр, використовуючи його базові елементи або принагідні ознаки. Прикметно, що факт у такому вимірі розцінюють як елемент гри; це відповідає постмодерністському сприйняттю дійсності, зокрема в мистецьких формах. Американський учений Р. Кіз (Ralph Keyes), застосовуючи прийом словесної гри, дотепно називає такий жанр *faction* (від англ. *fact* (факт) та *fiction* (художня література)) [19, 169]. Якщо читач має проблему з ідентифікацією правди та/або вигадки в літературі, то автор, навпаки, почувується вмілим менеджером, твердить дослідник. Адже його завдання полягає в майстерному змішуванні реального з уявним та фантастичним, що має, зокрема, комерційну мотивацію: чим вправніше художній твір імітує документалістику, тим більші шанси його успішно продати, видаючи за реальний життєпис героя чи його щоденник. При цьому автор, звісно, не почувується винним за довільне трактування фактів чи вигадкування сюжетів. Він може легко заховатися за маскою письменника-творця, якщо йдеться про моральну відповідальність. І так само легко приміряє на себе маску свідка-хроніста, коли потрібно підсилити достовірність зображуваного та задовольняти читацький запит на текст із вартим довіри змістом.

Дарма що термін *постправа* був актуалізований завдяки стрімкому розвитку медіа-простору в останні роки, однак підстави для його визначення виявилися значно раніше. Так само раніше було спостережено і

зв'язок цього своєрідного явища з художньою літературою. Згаданий вище Р. Кіз 2004 р. опублікував дослідження «Ера постправди: брехня й омана в сучасному житті» [19; 20]. Він проаналізував причини, що зумовили знецінення правди в сучасному суспільстві. За Р. Кізом, сучасна епоха створила стан «постправдивості», тобто своєрідної зони сірої етики, що сприяє успішному маскуванню брехні: коли наша поведінка входить у суперечність із цінностями, ми схильні переглядати цінності, які визнаємо, або вносити в них корективи, іти до компромісу. Саме на цьому ґрунті здобула велику сатисфакцію постправда. Варто сприймати це явище в широкому значенні, не обмежуючися сферою політики чи масової комунікації, хоча саме із цих галузей найчастіше беремо приклади для ілюстрації феномену постправди. Аналіз проблеми варто починати вже з рівня міжособистісних стосунків, оскільки у свідомості сучасної людини сформувалася «альтернативна етика»; вона звільняє від душевних страждань у випадках, коли людина вдається до брехні. На рівні мови дослідник спостерігає формули, що характеризують перехідні стани поміж правдою і брехнею, на зразок «своя правда», «альтернативна правда», «я так бачу» та под. За допомогою таких зворотів ми знаходимо виправдання своїм діям, які не узгоджуються із задекларованими цінностями. Очевидно, розмивання меж поміж правдою і брехнею, яке спостерігаємо в сьогодні, відбулося не раптово: тривалий час цей процес був іманентним, він розтягнувся у хронології, охоплюючи (з різною інтенсивністю, залежно від історичних обставин, які активізували потребу фальші) мало не все двадцяте століття.

У віддзеркаленні світу постправди художня література заново шукає своє властиве місце й відновлює потенційні засоби впливу на свідомість людини. Цей процес і надихає, і розчаровує водночас. Світ постправди дає красному письменству шанс вийти з тіні мас-медіа, відновити свій авторитет у сфері культури. Та водночас злиття літературної фікції з постправдою таїть у собі неабияку небезпеку, оскільки може бути застосоване в сучасних маніпулятивних технологіях і вести до деморалізації людини та суспільства загалом. Налагодження суспільно-психологічної комунікації, що стало одним із пріоритетних завдань сучасної літератури, не має відбуватися коштом моральної деградації людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бахаревиц А.* Собаки Европы: роман. Москва: Время, 2019. URL: <https://iknigi.net/avtor-algerd-baharevich/175589-sobaki-evropy-algerd-baharevich.html>
2. *Бойм С.* Конец ностальгии? Искусство и культурная память конца века: Случай Ильи Кабакова // Новое литературное обозрение. 1999. № 39. URL: <http://magazines.russ.ru/nlo/1999/39/boym.html>
3. *Бойм С.* Будущее ностальгии. Пер. с англ. А. Стругача. Москва: Новое литературное обозрение, 2019. 680 с.

4. *Забужко О.* «І знов я влізаю в танк...». Вибрані тексти 2012—2016: Статті, есе, інтерв'ю, спогади, Київ: Комора, 2016. 416 с.
5. *Забужко О.* Хроніки від Фортінбраса. Вибрана есеїстика 90-х. Київ: Факт, 2001. 340 с.
6. *Кузьо Т.* Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет. Пер. з англ. А. Павлашина. Київ: Дух і Літера, 2018. 560 с.
7. *Магда Є.* Гібридна війна: вижити і перемогти. Харків: Віват, 2015. 304 с.
8. Михайло Кольцов: «Постправда починається, коли вам байдуже...». URL: <https://kunsht.com.ua/mixajlo-kolcov-postpravda-pochinayetsya-koli-vam-bajduzhe-pravda-ce-chi-breхnya/?fbclid=IwAR1RN6iZC-1txwgxUz8E-8bVj0CQXgQC61qS2Lz1duf6Fybd70j0np3sXNM>
9. Политика постправды в современном мире. Сборник материалов по итогам Всероссийской научной конференции с международным участием «Политика постправды и популизм в современном мире» 22—23 сентября 2017 года. Под ред. О. В. Поповой. Санкт-Петербург: Скифия-Принт, 2017. 282 с.
10. *Почепцов Г.* Постправда как новый виток развития цивилизации. URL: https://ms.detector.media/trends/1411978127/postpravda_kak_novyy_vitok_razvitiya_tsivilizatsii/
11. *Романов А.* Постправда как проблема литературной критики. URL: <https://www.colta.ru/articles/literature/18768-postpravda-kak-problema-literaturnoy-kritiki>
12. Світова гібридна війна: український фронт : монографія. За заг. ред. В. П. Горбуліна. Харків: Фоліо, 2017. 496 с.
13. *Щербак Ю.* Час смертохристів. Міражі 2077 року. Київ: Ярославів Вал, 2011. 480 с.
14. Юрьев М. Третья Империя. Россия, которая должна быть. Москва: Лимбус-Пресс, 2007. URL: <https://www.libfox.ru/500896-mihail-yurev-tretya-imperiya.html>
15. *Ball J.* Post-Truth: How Bullshit Conquered the World, Biteback Publishing Ltd, London 2017. 320 p.
16. *Czapliński P.* Efekt bierności. Literatura w czasach normalnych. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2004. 235 s.
17. *D'Ancona M.* Postprawda. Тł. M. Sutowski. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej, 2018. 112 s.
18. *Gill G.* Symboles and legitimacy in Soviet politics. Cambridge: Cambridge University Press, 2011. 356 p.
19. *Keyes R.* Post-Truth Era: Dishonesty and Deception in Contemporary Life. New York: St. Martin's Press, 2004. 283 p.
20. *Keyes R.* Czas postprawdy, Wyd. PWN, Warszawa 2018. 390 s.
21. *McComiskey B.* Post-Truth Rhetoric and Composition. Boulder. University Press of Colorado, 2017. 58 p.
22. *McIntyre L.* Post-Truth, Cambridge: MIT Press, 2018. 240 p.
23. *Stephens P.* The Poetics of Information Overload: From Gertrude Stein to Conceptual Writing. Minneapolis, L.: University of Minnesota Press, 2015. XVI, 240 p.

Отримано 24 грудня 2019 р.

REFERENCES

1. Bakharevich, A. (2019). *Sobaki Yevropy*: roman. Moscow: Vremya. Retrieved from <https://iknigi.net/avtor-algerd-baharevich/175589-sobaki-evropy-algerd-baharevich.html> [in Russian]
2. Boym, S. (1999). Konec nostalgii? Iskustvo i kul'turnaya pamyat' konca veka: Sluchaj II'i Kabakova // *Novoe literaturnoe obozrenie*, 39. Retrieved from <http://magazines.russ.ru/nlo/1999/39/boym.html> [in Russian]
3. Boym, S. (2019). *Budushchee nostalgii*. (A. Stugach, Trans.). Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie. [in Russian]
4. Zabuzhko, O. (2016). "I znov yavlizaiu v tank...". *Vybrani teksty 2012—2016: Statti, ese, intervii, spohady*. Kyiv: Komora. [in Ukrainian]

5. Zabuzhko, O. (2001). *Khroniky vid Fortinbrasa. Vybrana eseistyka 90-kh*. Kyiv: Fakt. [in Ukrainian]
6. Kuzio, T. (2018). *Viina Putina proty Ukrainy. Revoliutsiia, natsionalizm i kryminalitet*. (A. Pavlyshyn, Trans.). Kyiv: Dukh i Litera. [in Ukrainian]
7. Mahda, Ye. (2015). *Hibrydna viina: vyzhyty i peremohty*. Kharkiv: Vivat. [in Ukrainian]
8. Koltsov, M. (2019, November 11). "Postpravda pochynaietsia, koly vam baiduzhe..." Retrieved from <https://kunsht.com.ua/mixajlo-kolcov-postpravda-pochinayetsya-koli-vam-bajduzhe-pravda-ce-chi-brexnnya/?fbclid=IwAR1RN6iZC-1txwgxUz8E-8bVj0CQXgQC61qS2Lz1duf6FybD70jOnp3sXNM>. [in Ukrainian]
9. Popova, O. V. (Ed.). (2017). Proceedings from *Politika postpravdy v sovremennom mire. Sbornik materialov po itogam Vserossiyskoi nauchnoi konferentsii s mezhdunarodnym uchastiem "Politika postpravdy I populizm v sovremennom mire" 22-23 sentyabrya 2017 g*. Saint-Petersburg: Skifiia-Print. [in Russian]
10. Pocheptsov, H. (2019, May 19). *Postpravda kak novyi vitok razvitiia tsyvilizatsii*. Retrieved from https://ms.detector.media/trends/1411978127/postpravda_kak_novyiy_vitok_razvitiya_tsivilizatsii/ [in Russian]
11. Romanov, A. (2018, August 7). *Postpravda kak problema literaturnoi kritiki*. Retrieved from <https://www.colta.ru/articles/literature/18768-postpravda-kak-problema-literaturnoy-kritiki>. [in Russian]
12. Horbulin, V. P. (Ed.). (2017). *Svitova hibrydna viina: ukrainskyi front : monografii*. Kharkiv: Folio. [in Ukrainian]
13. Shcherbak, Yu. (2011). *Chas smertokbrystiv. Mirazhi 2077 roku*. Kyiv: Yaroslav Val. [in Ukrainian]
14. Iurev, M. (2007). *Tretya Imperia. Rossia, kotoraiia dolzhna byt*. Moscow: Lymbus-Press, 2007. Retrieved from <https://www.libfox.ru/500896-mihail-yurev-tretya-imperiya.html>. [in Russian]
15. Ball, J. (2017). *Post-Truth: How Bullshit Conquered the World*. London: Biteback Publishing Ltd.
16. Czaplinski, P. (2004). *Efekt bierności. Literatura w czasach normalnych*. Kraków: Wydawnictwo Literackie. [in Polish]
17. D'Ancona, M. (2018). *Postprawda*. (M. Sutowski, Trans.). Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej. [in Polish]
18. Gill, G. (2011). *Symbols and legitimacy in Soviet politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
19. Keyes, R. (2004). *Post-Truth Era: Dishonesty and Deception in Contemporary Life*. New York: St. Martin's Press.
20. Keyes, Ralph. (2018). *Czas postprawdy*. Warszawa: PWN. [in Polish]
21. McComiskey, B. (2017). *Post-Truth Rhetoric and Composition*. Boulder. University Press of Colorado.
22. McIntyre, L. (2018). *Post-Truth*. Cambridge: MIT Press.
23. Stephens, P. (2015). *The Poetics of Information Overload: From Gertrude Stein to Conceptual Writing*. Minneapolis, L.: University of Minnesota Press.

Received 24 December 2019

Yaroslav Polishchuk, doctor of philology, professor
Adam Mickiewicz University in Poznań,
4 Niepodległości st., Poznań, Poland, 61-874
e-mail: yarpol@amu.edu.pl
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9081-7900>

LITERATURE IN WORLD OF POST-TRUTH

The author examines the current state of literature, which has been marginalized by the boom of modern media and the free market. Literature is called to restore a worthy place in the system of cultural communication of society. It is contradicted by the experience of postmodernism, which has led to disorientation in the system of art values. Postmodern-

ism was an important formation of the transition period. Three aspects of the postmodern worldview — dehumanization of art, lack of truths' hierarchy and their plurality, and the loss of the author's authority — have led to a long-lasting crisis in the post-Soviet literatures, but in the wider context, it was a crisis of relations with society and public opinion. The continuation of this crisis is stimulated by the use of technologies aimed at producing the post-truth. In the contemporary world, dominated by mass media and popular culture, fiction is not fully responsible for the crisis of society. The author of the paper considers examples that confirm the relevance of literature to ideological conflicts and propaganda rhetoric. The novelties of Ukrainian, Russian, and Belarusian literatures provide good material for the study of the post-truth in its Eastern European modifications. Nowadays fiction is seeking its place once again; its potential means of influencing the human consciousness in the post-truth world are being renewed. This process should be seen dialectically, with its probable positive and negative consequences. The post-truth world gives literature a chance to leave the shadows of media and restore its authority in the cultural sphere. At the same time, the confluence of literary fiction with post-truth poses a considerable danger, since it may be applied in modern manipulative technologies. The establishment of social and psychological communication, which became one of the priority tasks of modern literature, should not be implemented at the cost of human degradation.

Keywords: post-truth, postmodernism, literature, author, crisis, dystopia.

Поліщук Я. Пошуки Східної Європи: тіні минулого, міражі майбутнього.
Чернівці: Видавництво 21. 2020. 192 с.

Зазвичай вітчизняні гуманітарії ставлять у центр своїх досліджень Україну, лише принагідно вдаючись до ширших контекстів. Автор спробував вийти за межі цієї традиції. У центрі його уваги — Східна Європа як ідеологічний конструкт, що склався у ХХ ст. і нині продовжує шукати властиву для нього сутність. Предметом аналізу є складні та неоднозначні процеси, що формують поняття Східної Європи. У минулому цей регіон був об'єктом непростого історії, що й досі відлунює у його постколоніальних і посткомуністичних тенденціях. Водночас автор спостерігає поступове формування нових якостей, які змінюють цей регіон. Символічні кордони Європи сьогодні стрімко зміщуються, а її пограниччя означає Україну як континентальний форпост, який у перспективі впливатиме на європейську ідентичність.

Наші _____
_____ презентації